

Лариса ПИЛИПВ

**Микола Костомаров та Іван Каманін –
перші дослідники пам'яток поля
Берестецької битви**

Поле Берестецької битви... Це святе місце стало осередком паломництва для багатьох українців, небайдужих до своєї історії. Бо правду говорить народна мудрість, що без минулого немає майбутнього. Хіба ж могла безслідно зникнути пам'ять про славетну битву, під час якої наші предки козаки рясно полили кров'ю і встелили кістками стежину до створення вільної незалежної української держави.

Містечко Берестечко на Волині, яке й дало назву одній з найдраматичніших і найтрагічніших, але, водночас, найзвитяжніших і найгероїчніших битв середньовічної історії, стало далеко відомим після 1651 року. У кривавому герці зійшлися на Берестецькому полі польська армія короля Яна II Казимира та козацько-селянське військо гетьмана Б. Хмельницького із союзниками – кримськими татарами. Внаслідок зради кримських татар, козацька армія залишилось і без керівника, і без допомоги дуже потрібної татарської кінноти, а тому змушене було відступати. Козацько-селянське військо, яке, на час відсутності гетьмана, очолив полковник Іван Богун, протягом десяти днів мужньо оборонялося проти переважаючої їх за чисельністю польської армії у надзвичайно добре укріпленому таборі. Назавжди ввійшли в історію епізоди битви, де козаки проявляли небачену мужність та героїзм. Зокрема, бій трьохсот козаків проти переважаючих польських сил на острівку Гайок та подвиг останнього із них на озерці Козакова Яма. Козаки обрали почесну смерть, відкинувши пропозиції здатися ворогу. Завдяки військовому таланту Івана Богуну, вдалося вивести з оточення основні сили козацького війська. Та все ж таки, втрати були досить значними. За приблизними даними, у битві під Берестечком загинуло до десяти тисяч людей.

Мертва тиша залягла над полем після битви, порушував її час від часу лише крик гайвороння, яке зліталось поживитись багатою здобиччю.

З плином часу сліди битви стирались з лиця землі, зникали оборонні вали, насипані козаками, розорювалось саме поле. Проте народна пам'ять свято берегла і передавала з покоління в покоління оповідь про битву, яка тут відбулася. Та й саме поле битви не давало про себе забути, постійно нагадувало про ті сумнозвісні події місцевим жителям знахідками людських останків та козацької зброї. Нагадував і козацький цвинтар в урочищі Монастирщина (тут знаходяться захоронення козаків із надмогильними камінними хрестами),

і маленьке болотне озерце Козакова Яма (його місцеві жителі пов'язують із героїчним подвигом козака Івана Нечая), і острів Гайок (місце загибелі 300 учасників Берестецької битви, котрі обрали героїчну смерть замість здатися ворогу). Місцеві селяни розповідали: «Отак, коли вийдеш на поле орати, заставиш у борозну плуга, то він аж гарчить по кістках, наче по якому корінню. Трудно орати було» [8, с. 19].

Шукаючи сліди незабутніх подій, поле Берестецької битви відвідало багато людей. Але першим науковцем, який залишив опис побаченого, був визначний український вчений, історик М. І. Костомаров. Саме він, ще у XIX столітті, започаткував вивчення пам'яток поля Берестецької битви. У

1844-1845 роках М. І. Костомаров викладав історію в Рівненській чоловічій гімназії. Вільні від занять години й дні вчений прагне присвятити творчій праці, дослідженню пам'ятних місць, і саме тому у вільний час він подорожував по визначних місцях Волині. Досконало володіючи джерелами по історії українського козацтва та по добі Хмельниччини, вчений обстежував довколишню місцевість, вивчаючи пам'ятки минулого, зокрема ті, що стосувалися історії середини XVII століття.

З «Автобіографії» історика дізнаємось, що він, скориставшись зимовими вакаціями (канікулами), зробив спеціальну історико-краєзнавчу мандрівку у Дермань, Гощу, Пересопницю, Межиріч. Згодом у передпасхальний тиждень 1845 року Микола Іванович разом з учителем історії Євгеном Маловським вирушає у нову експедицію до Дубна, Кременця, Почаєва, Вишнівця, а звідти вирушили до Берестечка. Свою подорож до славетного місця Берестецької битви М. І. Костомаров пізніше описав у своїй «Автобіографії»: «Із Кременця ми попрямували в Берестечко. Місцевість знаменитої битви Хмельницького була мені надто відома з письмових джерел, і я з особливим старанням намагався звірити мої про неї уявлення, намагався відшукати сліди давно минулих подій, про які стільки читав, писав і думав. Берестечко лежить на рівнині вздовж річки Стиру – ріки надзвичайно звивистої. У неї впадає, версти за чотири до містечка, болотиста річка Пляшева, відома як місце загибелі великої кількості козацького війська під час безладної втечі з табору.

Наближаючись до містечка, я наткнувся на стару лінію окопів у вигляді півмісяця і зрозумів, що це сліди колишнього польського табору, розбитого

тоді, коли поляки перейшли з правого берега Стиру на лівий. Праворуч від дороги зміївся покручений Стир, ліворуч погляд натикався на густий, високий ліс. Побувавши знову у полі, де була битва, я побачив на одному його краю, ближче до лісу, невелике підвищення, де стояв кримський хан, а праворуч від нього, через дорогу, ближче до Стиру, залишки круглуватих окопів, де був козацький табір. Тут я знайшов і острів на Стирі, той самий, де захищались триста хоробрих козаків, що не хотіли здаватися ворогам і мужньо загинули в запеклому бою. Острів цей весь поріс великим лісом, праворуч від нього, у гирлі річки Пляшевої, було місце фатального переходу козаків через ріку – переходу, в якому потонуло багато козацького війська. Я зробив висновок, що ця подія відбувалася саме тут, бо й донині в згадуваному місці на дні ріки знаходяться уламки сідел, зброї, стремен і перетлілі шматки попон. Все це, як відомо, кидали козаки у воду, щоб зробити загату для свого переходу» [4, с. 472].

Описує історик також пам'ятки містечка Берестечка, але робить тут помилку, вказуючи їх місцезнаходження на правому березі р. Стир, а місце боїв на лівому (в дійсності навпаки): «На протилежній стороні Стиру, за містечком Берестечком знаходиться пагорб із складеною із цегли каплицею, в якій встановлена статуя св. першомучениці Теклі. Тут, за переказом, похоронено гурт жінок, які втекли з околиць під захист польського війська і залишалися на правій стороні Стиру в той час, коли поляки виступили в бій на лівій стороні ріки. Татари несподівано перейшли ріку і перебили всіх тих жінок, чисельність яких за переказом складає до трьох тисяч» [4, с. 472].

Дослідницьких заінтересувань Миколи Івановича не змогли остудити навіть проливні дощі, які розпочалися в ці дні. Багато цінних відомостей історик отримав від місцевого населення Берестечка та Пляшеви, адже народна пам'ять зберегла розповіді про героїчні епізоди Берестецької битви. Костомаров фіксував усі факти, що стосувалися цих подій, збирав фольклорні матеріали. Ним були записані рідкісні зразки епічної творчості, зокрема легенди, перекази та пісні про Берестецьку битву: «Пісня про Нечая», «Виступали козаченьки з високої гори», «Кину пером, лину орлом, конем поверну». Зібрано багато різних за жанром народних пісень, адже дослідник розумів, що вони є важливим джерелом для вивчення історії народу. Водночас, Костомаров М. І. зауважує, що у народній пам'яті закарбувалось своє розуміння цієї битви та її наслідків. Зокрема, поразку козацького війська місцеві жителі пов'язували із діями двох ватажків – Нечая та Б. Хмельницького, між якими під час битви виникли суперечки. Дослідник пише, що славетного героя Нечая, який загинув під Берестечком, у народі згадують більше, ніж гетьмана Б. Хмельницького.

Навіть у пісні «Виступали козаченьки з високої гори», записаній ним у Берестечку, згадувався козак Нечай, але, публікуючи цей твір в «Малорусском литературном сборнике», історик змінив прізвище Нечая на Хмельницького, тому що саме про нього, на думку Миколи Івановича, іде мова у цій пісні. Таким чином, у фольклорній спадщині Костомарова з'явилось два варіанти цієї пісні: один із згадкою про Нечая, інший – про Хмельницького. Зібрані на Волині фольклорні матеріали Костомарову М. І. згодом вдалося опублікувати в «Малорусском литературном сборнике» (1859) та у фундаментальній праці Чубинського П. «Труды этнографическостатистической экспедиции в западно-русский край» (1874).

На основі зібраних матеріалів Микола Костомаров увічнив подвиг українських козаків у своїх наукових творах і, зокрема, у відомій історичній праці «Богдан Хмельницкий», вперше опублікованій у 1857 році. Проаналізувавши документи, матеріали окремих авторів, дослідник систематизував їх і дав достовірно викладений опис подій, що передували подіям 1651 року. Чимало сторінок цієї книги присвячено описам героїчних дій наших предків – козаків на волинській землі, висвітленню трагічних епізодів битви військ Б. Хмельницького з польсько-шляхетською армією Яна II Казимира під Берестечком. Висвітлюючи ці події, дослідник опирається на багату документально-джерельну базу, але водночас подає свої власні спостереження, дослідження, висновки та зібрані ним твори народної творчості. Зокрема, у питанні щодо чисельності військ, яке й до сьогодні залишається спірним, Костомаров погоджується з твердженнями деяких істориків, які визначають кількість польського війська у 300 тисяч чоловік, але не вірить у майже таке ж за кількістю козацьке військо, і припускає, що його чисельність не перевищувала 100 тисяч воїнів. Все ж матеріали М. І. Костомарова мають також деякі неточності, які не підтверджуються іншими джерелами. Зокрема, він неправильно вказує місцезнаходження острова, на якому захищались 300 героїв-козаків. Історик пише, що це острів на річці Стир, хоча він знаходиться серед боліт річки Пляшівки. Не відповідають дійсності й дані про те, що король наказав похоронити загиблого митрополита Йоасафа у всьому його одязі. Відхиляються від свідчень очевидців битви і деякі моменти бою, описані Костомаровим. Зокрема, опис нічної вилазки козаків перед битвою, хоча насправді вона відбулась під керівництвом Івана Богуна вже під час облоги козацького табору. Не дивлячись на це, монографія М. І. Костомарова «Богдан Хмельницкий» до сьогодні залишається одним із фундаментальних творів до пізнання обставин Берестецької битви.

Отже, на час обстеження поля битви під Берестечком істориком М. І. Костомаровим зберег-

лося ще чимало решток земляних укріплень, редутив, шанців часів битви. Історик відшукав і оглянув залишки королівського і козацького таборів, визначив острів, на якому захищались 10 липня 1651 року триста козаків, та місце козацької переправи через річку Пляшівку. У листі до українського етнографа і фольклориста Сементовського К. М. він накреслив схему місцевості, де позначив тогочасну топографічну ситуацію, розміщення українського, татарського і польського військ, окремих земляних укріплень та інших пам'ятних місць.

Дані про місце Берестецької битви, зібрані першим її дослідником, і понині зберігають свою наукову цінність. Оскільки деякі об'єкти битви на місцевості давно втрачені, то сучасні дослідники у своїй роботі можуть опиратися лише на матеріали з описом цих місць, подані у монографії М. І. Костомарова. Роботи по дослідженню місця однієї з найбільших битв часів середньовіччя, розпочаті М. І. Костомаровим, продовжились на початку ХХ ст.

У 1910 році з ініціативи архимандрита Почаївської лаври о. Віталія (Максименка) розпочалося будівництво храму в честь загиблих у битві під Берестечком. Проект майбутнього храму передбачав захоронення у гробниці під стінами церкви останків загиблих учасників битви та створення невеличкого музею, де мали розмістити речі, які місцеві жителі постійно знаходили на місцях боїв. У цьому ж році розпочинається перше комплексне дослідження цієї території. Його виконавцями стали члени київського відділу Імператорського військово-історичного товариства історик Каманін І. М. та фотограф Добровольський. Товариство поставило перед ними наступне завдання: «Исследовать поле битвы (1651 г.), по возможности определить позиции козаков, татар и поляков, а также места ставок Богдана Хмельницкого, хана и польского короля ... возстановить на местности положение врагов до битвы и проследить последовательно все передвижения войск и различные фазисы боя. Определить место переправы козаков через болота (топи) и приблизительный путь отступления козацкого табора» [6, с. 9].

Дослідження проводились на науковій основі, використовувалась безпосередньо територія, де відбувалась битва, писемні джерела, повідомлення місцевих жителів та археологічні матеріали. Роботи по обстеженню поля битви розпочались 22 травня 1910 року. Київським дослідникам допомагав член «Товариства дослідників Волині» Приходкін Б. При дослідженні особлива увага зверталась на містечко, яке дало назву битві, також села Пляшева та Острів. Особливо детально досліджувались річки Пляшівка та Стир, їх береги, прилеглі болота і підвищення, оскільки, за твердженнями першого дослідника поля битви Костомарова М. І., саме тут козаки переправлялись при відступі з табору

в 1651 році. Поле битви, усі пам'ятки старовини, пов'язані з цими подіями, були сфотографовані та було зроблено перспективні креслення.

Дослідники оглянули та сфотографували архітектурні споруди Берестечка, урочища Монастирщина і Журавлиха. Було оглянуто та відзнято Михайлівську церкву села Острів, у якій, за переказами, перед битвою молились козаки. Дослідники зазначали, що архітектурна споруда перебувала у загрозовому стані, підняли прилеглі до землі дошки, і храм тримається лише на залізних скріпах. Через такий поганий стан, вважали вони, церкву навряд чи вдасться перенести на острів Журавлиху до місця спорудження храму – пам'ятника полеглим козакам [6, с. 10]. Документів, які б стосувалися подій 1651 року, у церковному архіві дослідники не виявили – церковні документи велися із 1652 року. Досліджувалось також давнє кладовище при церкві як місце ймовірного поховання коринфського митрополита Іоасафа, який загинув під час Берестецької битви. На кладовищі віднайдено недатовані старовинні камінні хрести, схожі до христів в урочищі Монастирщина.

Місцеві жителі показали дослідникам ймовірні місця переправ козаків, де постійно знаходили козацьку зброю, спорядження та їх особисті речі.

13 червня 1910 року Іван Каманін розпочав археологічні розкопки на пагорбі Монастирщина, де знаходився козацький цвинтар з камінними хрестами. Урочище Монастирщина було власністю селян села Острів і використовувалось у сільськогосподарських цілях. У «Почаївському листку» була надрукована стаття анонімного автора, в якій зазначається: «Песчаный холм распахан настолько, что много костей выпажано плугами совсем наружу, другия лежат на глубине 4-6 вершков» [7, с. 6]. Місцеві жителі, які разом з почаївськими ченцями приймали участь у розкопках, згадували, що в минулому багато виораних кісток було викинуто у річку Пляшівку. «Ось там колись орали мій дядько, – говорив один селянин, – так плугом не можна було взяти: як по коріннях, так він по кістках пригав» [7, с. 6].

За два дні археологічних досліджень було перекопано близько 1/20 частини площі урочища. При археологічних розкопках було виявлено, що тіла померлих похоронені у великих, рядами викопаних ямах по 5-10 чоловік у кожній. Усі скелети лежали

згідно православного поховального обряду, але були покладені нерівномірно, подекуди лежали окремі частини кістяка або ж череп чи кінцівки – очевидно поховання відбувалось нашвидкоруч. При похованих не було знайдено ні зброї, ні залишків одягу, ні якихось особистих речей – лише виявили рештки майже зітлілого дерев'яного предмета, схожого на весло, іржавий від часу кинджал та розбитий глиняний горщик. З цього випливає, що вояки, поховані в урочищі Монастирщина були або зовсім бідні, або пограбовані при похованні. Козацькі кістки, що пролежали у землі більш ніж два століття, дуже потемніли, деякі розсипалися у руках, хоча залишилось і багато міцних. Точна кількість віднайдених на Монастирщині кістяків невідома. Після побудови храму-пам'ятника Георгіївської церкви їх було поховано у гробниці-усипальниці.

Результатом робіт, проведених дослідником на місцях Берестецької битви, стала видана ним у 1910 році монографія «Битва козаків с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г.». У своїй книзі історик подає матеріали про українське козацтво, події, що передували битві 1651 року. Окрему увагу І. Каманін приділив дослідженню подій, які відбувались під Берестечком. Дослідник звертає увагу на кількісні показники обох військ, звертаючи увагу на те, що джерела подають їх кількість по-різному і в основному ці цифри набагато перебільшені. Він критично ставиться до польських джерел, що занижують кількість королівських військ до 110 тисяч чоловік, а також критикує повідомлення російських пограничних воєвод, які свідчать, що під Берестечком Б. Хмельницький мав до 600 тисяч воїнів. Автор дає перелік 17 козацьких полків Хмельницького і називає їх полковників, але зазначає, що два із них – чернігівський та ніжинський – участі у битві під Берестечком не брали, а охороняли Київське воєводство. Ці дані дещо не співпадають з відомостями інших істориків, які говорять, що й канівського полку під Берестечком теж не було. На відміну від Костомарова, М. І. Каманін вважає, що козаки і їх союзники татари зайняли вигідніші позиції, ніж противник. Та й саме поле битви обрали не поляки, а Б. Хмельницький. Історик висвітлює перебіг самої битви та визначає причини поразки козаків. Розповідаючи про подвиг 300 козаків на острівку Гайок, І. Каманін визначає цей острів на місці злиття річок Пляшівки та Стиру, що не підтверджують дослідження місця бою. Піддається сумніву й подана автором інформація про знахідки людських кісток на острові Журавлиха, яку не підтверджують спогади сучасників будівництва меморіалу «Козацькі могили». У книгу включений план битви з архіву польського короля Станіслава Августа Понятовського, а також план місцевості під Берестечком, виготовлений військовим топографом

Міхельсоном, з нанесеним на ньому розташуванням військ під час битви. Також автор переповідає легенду про те, що козаки перед битвою молились у церкві с. Острів, але чомусь називає її церквою св. Івана. До того ж історик зазначає, що церкву планується перенести в урочище «Монастирщина». Сучасний вигляд Михайлівської церкви, перенесеної на «Козацькі Могили» у 1912 році, хоча вона й набула деяких змін, відповідає її зображенню на світлині, вміщеній у книзі І. Каманіна. Завершується книга повідомленням про археологічні розкопки, проведені дослідником під Берестечком, яке доповнюють чотири фотознімки цих розкопок. На одній із фотографій видно піраміду черепів та кісток під дерев'яним хрестом та групу людей, які стоять поруч. Серед них бачимо людину у чернечому одязі – очевидно о. Віталія, який теж приймав участь у цих розкопках.

М. Костомаров та І. Каманін стали першими дослідниками місця однієї з найбільших битв часів середньовіччя. Матеріали, зібрані цими істориками, хоча й мають деякі неточності, але містять унікальні відомості про саме поле бою і ще збережені під час їх досліджень пам'ятки, ознаки яких пізніше стерлися з лиця землі. Справу дослідження місця Берестецької битви, розпочату Костомаровим і Каманіні, продовжив у 1970 році археолог І. Свешніков, розпочавши фундаментальні розкопки на місці славетної битви.

Література

1. Булига О. Дослідження території Берестецької битви у 1910 році // Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві. Науковий збірник. – Рівне, 2001. – С. 130-134.
2. Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свешнікова. Хрестоматія. – Рівне: РДГУ, 2005. – 404 с.
3. Каманін І. М. Битва казаків с поляками под Берестечком в июне 1651 г. – К., 1910.
4. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989.
5. Ошуркевич О. Там, під Берестечком. – Луцьк, 2009. – 139 с.
6. П. На казацких могилах // Почаевский листок. – 1910. – №22. – С. 9.
7. П. На казацких могилах под Пляшевой // Почаевский листок. – 1910. – №19. – С. 6.
8. Поліщук Клим. Український музей на «Козацьких Могилах» під Берестечком // Рідний край. – №16-17. – С. 19.
9. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 301 с.
10. Цибульський В. Берестецька битва в історії України // Тези ІV республіканської науково-теоретичної конференції. – Острів, 1993. – С. 14-17.